

IMRE LÁSZLÓ

A romantika és a konzervatív-liberális hagyomány rehabilitálása**Sötér az 1950-es években**

Amikor Sötér 1950-es évekbeli tevékenységének egyik fő érdemét a romantika, a romantikus szerzők (Jókai, Madách) értékállító interpretálásában látjuk, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ilyesfajta ítéletalkotásainak előzményei jócskán 1945 előttre nyúlnak vissza, amikor például a *Kisebbségben* Németh Lászlójával kezdeményezett (szövegszerűen nem direkt) polémia Jókai védelmében. Sőt: az 1941-es, egyébként roppant invenciózus Jókai-monográfia Horváth János koncepciójával is ütközött (ezúttal is nyílt polémia nélkül), aki Jókaiával kapcsolatban Gyulai és Péterfy álláspontját azzal és annyiban osztotta, hogy Jókait sem nagy összefoglalásában, sem rész tanulmányokban, de még egyetemi óráin sem nagyon érintette. A „hígmagyar” Jókai s a nemzeti klasszicizmus nagyjai közül kihagyott Jókai speciális értékeit már a 1941-es könyv hangsúlyozta, az 1950-es években pedig egészében akar igazságot szolgáltatni az akkoriban felvilágosodás- és forradalomellenesként, reakciósként elmarasztalt romantikának.

Egyébiránt nem volt nehéz dolga, mivel Lukácsnak és más teoretikusoknak elsősorban a német romantikával volt baja, s joggal mutathatott rá Victor Hugo és Puskin, nálunk Vörösmarty és Petőfi (az akkori frazeológia szerint) haladó, előre mutató műveire. Egyes romantikusok demokratikus, sőt forradalmi, zsarnokellenes gesztusaival, a romantikának a nemzeti irodalom megteremtésében, illetve nálunk a nemesi reformmozgalomban játszott szerepével érvelt. *A magyar romantika* című tanulmányában 1954-ben hangsúlyozta: a magyar romantika az új Magyarország eljövételén munkálkodott, s „nem a valóságtól való elfordulás költészete volt”.¹

Mai távlatból egyértelmű, bár Ferenczi László már több mint harminc éve kiemelte, hogy Sötér romantika-apológiája ugyan ebben a korszakban a realizmust abszolutizáló marxista esztétika ellen irányul, valójában azonban a két világháború közötti általános romantikaellenesség (pl. T. S. Eliot) igazát is vitatja, összhangban a francia szürrealistákkal és másokkal.² Sötér ily módon nem pusztán és kizárólag a vulgármarxista szűkkeblűség ellenében kel védelmére az antirealista irányoknak általában, hanem az Ady, Szabó Dezső, Németh László által támadott (különben romantikaellenes) Arany-Gyulai iskolának a történeti érdemeit sem veszíti szeme elől, s igazságot szolgáltat a Németh László esszéiben egyoldalúan jellemzett Eötvösnek és Babitsnak is. Szükségszerű volt tehát (mert elkerülhetetlen volt) egyfajta kényszerű igazodás a kötelező ideo-

1 SÖTÉR István, *A magyar romantika = Uő, Romantika és realizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1956, 92.

2 FERENCZI László, *Sötér István*, Bp., Akadémiai, Bp., 1979 (Kortársaink), 71.

lógiahoz, eközben azonban Sötér olyan irodalomfejlesztési és ízlésbeli értékek oldalán maradt, amivel 1948–1949 előtti koncepciójához is kapcsolódott. 1954-es Krúdy-tanulmányában például az akkoriban még egyáltalán nem általánosan elfogadott és nagyra tartott Krúdy melletti kiállása 1939-es *Fellegjárás* című regénye Krúdy-rajongó szereplőinek élményvilágából eredeztethető. (Ennek a kontinuitásnak és diszkontinuitásnak részletező értelmezése ezen keretek között nem oldható meg.)

Az önmaga integritásának viszonylagos megőrzése érdekében folytatott erőfeszítése a legkülönbözőbb formákat öltötte (pletykasztintú értesülések szerint az 1950–1960-as években is Szegedre járt le gyónni), de a teljes őszinteséghez közelítő megnyilatkozásokat majd csak az 1970-es években engedhetett meg magának:

Irodalomtörténeti feladataim újból és újból a magyar köznemesség polgári funkciójának kérdése elé állítottak. A magam körében ezt a funkciót intenzívnek láthattam: én rokonságomban sohasem találkoztam a dzsentri életstílusával. Mérnök, hivatalnok, tanár elődeim valóban – polgárok voltak. Néha arra gyanakszom, hogy dzsentrivé főleg azoknak a kapaszdai kasznároknak és prókátoroknak az utódai váltak, akik Ferenc király bőkezűségéből nyerték armálisukat a XIX. század kezdetén.³

Sötérnek viszonylagos autonómiája megőrzéséhez hozzájárult minden kétséget kizáróan gazdag, expresszív stílusa is. (Még a köteteit olykor szigorral szemlélő Barta János is elismeri „kiváló elemző és beleérző képességét”.⁴) A korban kötelező, leegyszerűsítő, osztályharcos beállításokhoz képest árnyaltan fogalmaz, nem hallgatja el bizonyos kérdések összetettségét. Nem azt ismételteti, hogy a magyar politikai elit meg akarja őrizni kiváltságos osztályhelyzetét, hanem az igazságot fejtegeti arról, hogy Eötvös, Szalay, Kemény miért ragaszkodnak a Habsburg Birodalom egységéhez: „félnek a cári hatalom terjeszkedésétől, és a pánszlávizmustól, – valamint attól, hogy a független Magyarország darabokra hullanék a nemzetiségek függetlenségi törekvései miatt.”⁵

Mondani is felesleges, hogy a kötelező eljárások és észjárás azért rajta hagyta a nyomát Sötér írásain is. Néhány megfogalmazása ilyen az Eötvös-monográfiában: „Nyúzó, Réthyné vagy Macskaházy nem véletlenül fordulnak elő Taksony vármegyében, – nem az írói képzelet helyezi oda őket. Ezek a típusok még a mi életünkben sem voltak ismeretlenek: a felszabadító Vörös Hadsereg söpörte el őket, a szocializmust építő munkásosztály takarította el utolsó nyomaikat.”⁶ A kívánalmaknak megfelelés még azt is elfeledteti vele, hogy a front Magyarországra érkezésekor a szovjet hadsereg falragaszokon és rádióban is deklarálta, hogy nem áll szándékában megváltoztatni a magyar társadalmi rendet. Az viszont nagyon is hihető, hogy Sötér nemzedéke az 1930-as években, s még inkább az 1940-es évek első felében sokszor találkozott anakronisztikus, félféudális korlátoltsággal, szellemi, erkölcsi nivótlansággal.

3 SÖTÉR István, *Évgyűriúk*, Új Írás, 16(1976)/2, 118.

4 BARTA János, *Sötér István: Romantika és realizmus*, It, 47(1959), 289.

5 SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai, 1953, 134.

6 *Uo.*, 160.

Áttételesebb következménye a korszaknak, hogy az irodalomtörténészt olyan kategóriák használatára ösztönzi, amelyek nem fedik teljességgel a regény világát, illetve olyasmire is kiterjednek, ami nem tartozik hozzá. Barta János szóba is hozza az Eötvös-monográfiáról szóló bírálatában, hogy *A karthausi ifjú* hősenek lelki válságát elemezve Sótér olyan kapitalizmus-fogalommal operál, ami a 19. század közepén egyszerűen nem létezett: „Ez a marxi szemléletet alkalmazni óhajtó irodalomtörténész visszavetítő eljárása. Hangsúlyozni kell, hogy Eötvösök nemzedéke számára még nem létezett a 'kapitalizmus' úgy, ahogy ma történelmi távlatból a múlt század jelenségeit összefoglaljuk.”⁷ Bizonyos mértékű vulgarizálásra több példa is akad. Arany-tanulmányában azt írja például, hogy a *Katalin* szinte Petőfi módjára támadja a feudalizmust és „látja meg az oligarchia kegyetlenségét”.⁸ *A Bolond Istók* első énekében is a „realista, népies ábrázoló művészetet értékeli”.⁹ Ezekért azonban talán nem is a Rákosi-korszak tehető felelőssége. Egyszerűen nem figyel Arany önkommentárjára, mely byroni, majdhogynem verselési bravúr feladatnak mondja a *Katalint*. *A Bolond Istók* szokatlan, Byrontól eredeztethető, a későbbi posztmodern eljárásokra emlékeztető trükkjei sem keltik fel érdeklődését. 1948–1949 előtti műveiben is kortávlatok, emberi momentumok, szellemtörténeti módon alakított stílusmagyarázatok álltak hozzá közel, s nem a nyelvi szintű epikai eljárások mögötti formaihletek. (Sok mindenkitől tanult: Horváth Jánostól, a francia stílustörténettől, Babitstól, másoktól, de az orosz formalistáktól kevesebbet.)

Sok esetben az jelentett dilemmát, hogy miképpen lehetne politikai pozitívumok jegyében méltatni az adott író. Petőfi ilyen szempontból nem okozott sok nehézséget: az ő baloldali politikai radikalizmusa, osztályharcos indulatai csakugyan azt sugallják, amire a szocialista politikai demagógiának szüksége volt. A költő szerepjátszó hajlamát viszont nehéz lett volna tagadni. Ezért Horváth Jánossal (tisztelettel és tapintattal) polemizálva úgy kellett fogalmaznia, hogy a részegember-versek hőse valóban nem Petőfi, de mégis lírai köze van hozzájuk, ahogy általában is a zsánerdalok „a népi-plebejus magatartásnak egy újat hozó, s a régi Magyarország ellen lázadó, azzal egyezkedni nem hajlandó költői magatartásnak kifejezői”,¹⁰ ahogy népdalai sem szerepjátékok, hanem egyszerűségük, közvetlenségük egy új érzésmódot szóltalt meg. Petőfi nem szerepjátásból folyamodik a népdalhoz, hanem mivel a „fiatal Magyarországra jellemző tipikus érzelmet leginkább a népdalban lehet tipikusan megszólaltatni”.¹¹ *A Romantika és realizmus* két Petőfi-tanulmánya (*Petőfi a János vitéz előtt; Petőfi a Felhők után*; mindkettő 1954-es) már választott témájánál fogva is el tudja kerülni a világszabadság-költő vulgáris portréjának túlzásait.

Arany János című tanulmánya – bár hangsúlyozza a költő plebejus, sőt időnként forradalmi megnyilatkozásait – tisztázza, hogy Petőfivel ellentétben Arany világnézete erkölcsi jellegű, s a „kivezető út” többnyire valamilyen „spirituális-etikai magatartás-

7 BARTA János, *Sótér István: Eötvös József*, It, 44(1956), 349.

8 SÓTÉR István, *Arany János = Uő, Romantika és realizmus, i. m.*, 176.

9 Uo., 177.

10 SÓTÉR István, *Petőfi a János vitéz előtt = Uő, Romantika és realizmus, i. m.*, 125.

11 Uo., 127.

ban nyer kifejezést”.¹² Tehát a csakúgyan barbar módon sztálinista korszakban (1952-ben) is méltánylással, értékeléssel bizonyossággal szól egy ilyen nem forradalmi magatartásról. Szintén az elfogadás és az elfogadtatás erőfeszítésével értekezik arról, hogy a *Buda halálában* az „öskommunizmus korának boldogabb, emberségesebb ideje felé fordítja tekintetét”.¹³ Ebben annyi igazság feltétlenül van, hogy Arany valamiféle idilli, egyenlőkből álló közösséget tétélezett fel mind a magyar, mind a hun előidőkben, ami rokonságot mutat a 18–19. század különböző „aranykor”-utópiáival.

Sőtér rehabilitáló, értékmentő akciói közül talán Madách-tanulmánya (1955) tekinthető legnagyobb súlyúnak. Részben, mert a *Tragédia* színpadi előadásával is összefüggésben állott, részben pedig, mivel nem kisebb tekintéllyel, mint Lukács Györggyel szemben kellett szót emelnie Madách pesszimista, sőt nihilista beállítása ellen, bizonyítva, hogy *Az ember tragédiája* a „küzdelem, a harc értelmét hirdeti a kétely lefegyverző érveivel szemben”.¹⁴ Madách „megmentése” érdekében kétségkívül nagyvonalú és fantáziadús, de vitatható beállításhoz folyamodik, a „három szféra” elméletéhez, amely szerint nem az Úr jelképezte megoldás, hanem a Föld szelleme és Éva által képviselt, meleg és megbékítő anyagi erők mentik meg Ádámot. Tehát a luciferi negatív anyagsággal szemben egy pozitív materialitás. Hogy ez az olykor már-már ügyvédi leleménnyel megszerkesztett mentőirat miképpen állta ki az idő próbáját, más kérdés. Barta már 1959-es kritikájában belemagyarázásnak tartotta, hozzátéve: „Szellemes, de a hitelesség szempontjából kétes fikció; vajon vállalkozhatunk-e arra, hogy Madách világgképéből minden idealitást és transzcendenciát kiiktassunk?”¹⁵

A Jókai-kérdést az adott körülmények között szintén optimálisan közelíti meg az 1954-es *Jókai útjában*. Jókai-monográfiájának (1941) koncepciója mögé – vagy fölé – egy olyan formulát illeszt, mely nem hamisítja meg, hanem mintegy egységbe foglalja: „Jókai egész életművét 1848–49-hez való viszonya szabja meg. Ez a viszony hat ki olyan műveire is, melynek témája a szabadságharcra és a forradalommal nem kapcsolatos. Jókai legmélyebb élménye az ország átalakítása volt: az a folyamat, amely a régi, a patriarchális-nemesi Magyarország helyébe az újat, a polgárit léptette.”¹⁶ Mivel Jókai – ismeretes módon – nagyon különböző preferenciák jegyében írt és foglalt politikai állást, semmi hamisítás nincs abban, ha egyik alkalommal a hangsúlyt a *Sárga rózsára* teszi: „Nem a főnemesség, nem is a közép-nemesség, vagy az értelmiség, hanem a parasztság körében találja meg Jókai azokat az emberi tulajdonságokat, melyekkel hőstét felruhazza.”¹⁷

Sőtér persze tisztában volt azzal, hogy a nem forradalmi, nem baloldali kulturális örökség emancipálása csak fokozatosan történhet. A Sztálin halála utáni enyhülési folyamatot visszavetették az 1956 utáni szigorítások, de a hatkötetes irodalomtörténet 4. kötetének mintegy előképét adó *Nemzet és haladás* már Kemény Zsigmond

12 SÖTÉR István, *Arany János = Uő, Romantika és realizmus, i. m., 180.*

13 *Uo.*, 202.

14 SÖTÉR István, *Madách Imre = Uő, Romantika és realizmus, i. m., 287.*

15 BARTA János, *Sőtér István: Romantika és realizmus, It, 47(1959), 285.*

16 SÖTÉR István, *Jókai útja = Romantika és realizmus, i. m., 365.*

17 *Uo.*, 462.

rehabilitálását is kezdeményezheti. Az Eötvös-monográfiában még fenntartással említi a forradalomellenes Keményt: „Kemény, Engelsnek *A munkásosztály helyzete Angliában* című könyve tételeit plagizálja hírlapi cikkében; de elferdítve a tételeket a feudalizmus javára. Amíg Eötvös a nagybirtokot ellenzi, addig Kemény a földbirtokos arisztokrácia ellenszenvével figyeli a gyár-kapitalizmus következményeit.”¹⁸ *A Nemzet és haladás* Kemény Zsigmondja épp ellenkezőleg: a magyarság etnikai kilátástalanságával szembenező zseniális gondolkodó, aki a természettudományos pozitivizmus perspektívájával is számol. (Nem hajlik olyan naivitásra, mint Kossuth, aki végig meg van győződve arról, hogy a nemzetiségek önként és boldogan olvadnak be a magyarságba.)

A józan történetiség – mindent egybevetve – nagyon is jellemzi Sötér István 1950-es évekbeli műveit. Örzkedik a Gyulai–Horváth János-értékrend inkorrekt, tendenciózus bírálattól, s hiányoznak nála a marxizmus klasszikusaira vonatkozó szuperlatívuszok is. Jellemző, hogy az egyetlen hosszabb Lenin-idézet a következő: „a magyaroknak az a kísérlete, hogy önálló nemzeti államot teremtsenek, már 1849-ben hajótörést szenvedett [...]. Ily módon rendkívül sajátos helyzet állott elő: a magyarok, majd a csehek is, nem az Ausztriától való elszakadásra, hanem Ausztria épségének megőrzésére törekednek éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet rablóbb és erősebb szomszédok teljesen eltiporhatnának.”¹⁹ Sötér alighanem azért nevezi Leninnek ezt az elemzését zseniálisnak, mert a megszólalásig hasonlít Keményék (a nacionalistának és reakciónak mondott konzervatívok) gondolatmenetére.

Az is árulkodó, amiket Eötvöstől idéz: „Bármi nagy célt lássak magam előtt, egyesek szenvedéseiről megfélekedni nem tudok.” Vagy amit Lőrinc pap szájába ad: „Hogy szabadságért küzdjön, hívtam fel e népet, s az vadságában felülmúlta egykori zsarnokait is.” „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabadabbá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül.” Ezeket a tételmondatokat Sötér egyáltalán nem hurrogja le, nem minősíti kispolgári moralizálásnak, sem absztrakt humanizmusnak, amely címkézések akkor nemcsak divatosak, de szinte kötelezőek lettek volna, hanem (az olvasó feltételezett továbbgondolására számítva) akár a sztálinista erőszakos világmegváltás cáfolataként is értelmezhetők voltak.

Manapság szokás beszélni az 1960-as évek elméletellenességéről, vagy legalábbis teória-deficitjéről, holott nemcsak Lukács nagy esztétikája jelent meg ekkor, hanem a strukturalizmus és más elméletek recepciója is ekkorra esik. Abból pedig, ahogy Sötér az AILC 1967-es konferencia-előadásával, szervezeti szerepével Welles és Zsirmunskij partnere tudott lenni, abból csak arra következtethetünk, hogy igen sok mindent olvasott és asszimilált ő az 1950-es években is.

Végül: nem volt szerencsém Sötért személyesen ismerni, de most, hosszú heteket töltve könyvei újraolvasásával, mégiscsak közel kerültem hozzá annyira, beleltem magam az ő világába oly fokig, hogy sokszor ötlök fel bennem a kérdés: vajon milyen módon érdekelte őt utóélete, kései megítélése? Hosszan lehetne mérlegelni időtálló,

18 SÖTÉR, Eötvös József, i. m., 102.

19 Uo., 356–357.

illetve elavuló eredményeinek arányát. Az *amber* és *művében* Montaigne-t idézi: az alkotásokban bizonyos közöny rejlik aziránt, hogy az utódok mit fedeznek fel, mit értékelnek benne. Ez Sőtérre vonatkoztatva is elgondolkodtató. Egyfelől tudatosan és szívósan ért el eredményeket és pozíciókat, alkotott műveket és formált közösségeket. (Az 1960-as években, de később is, mondják, az Irodalomtudományi Intézet magán viselte az ő alapítói ambícióinak és igényeinek nyomait.) Másfelől: lehet, hogy sok mindent cserben is hagyott, talán műveit is, leszámítva a szépírói alkotásokat. Teremtett és korrigált, sok mindennel törődött, sok mindennel nem, ám a végeredményt nem lehet figyelmen kívül hagyni: egy roppant nehéz irodalmi és tudományos korszak normalizálását szinte erőlködés nélküli magabiztossággal és meglehetősen kevés hibás találattal végezte el.